

ДЕМОНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (на матеріалі „Лісової пісні” Лесі Українки)

Аналізується демонологічна лексика у творчості Лесі Українки. Здійснено розгляд основних семантико-стилістичних особливостей демононазв у „Лісової пісні”.

Ключові слова: демонологічна лексика, демононазва, лексико-семантична група, картина світу.

Вивчення процесів мовного розвитку, зокрема в аспектах вияву експресивних потенцій мови, є актуальною гуманітарною проблемою, тому що в цілому стосується мови як вияву духовної культури народу. Етапи цього розвитку яскраво простежуються у творчості українських письменників, особливо тих, що історично мають право називатися мовними особистостями, розбудовниками мови. Саме до таких авторів належить Леся Українка – одна з найпомітніших постатей в українській літературі, мова якої є цінним здобутком в історії української літературної мови.

Чим далі в історію відходить ім'я Лесі Українки, тим ближчими стають нам її твори, розкриваючись новими гранями, новими духовними скарбами. І окремим невмирущим акордом серед них лунає „Лісова пісня”, пройнята життєстверджуючою думкою про вічність буття, невмирущу силу і спадкоємність духовних цінностей, красу і велич людини. Водночас твір є одним із кращих зразків мовотворчості письменниці.

„Мовотворчість Лесі Українки вмістила в собі все: від дитинної ніжності, блакитних легкокрилих мрій, родинної ласки й закоханості, святої віри в ідеали визволення нації, чистої моралі, від гарту волі і нестримного пориву до діяльності до тернових вінців, страшної і невблаганної борні, кривавих змагань...” [1, 10].

У індивідуальній художній картині світу письменниці органічно поєднуються інтелектуалізм і простота, доступність, національні традиції та здобутки світової цивілізації, завдяки чому і твориться багатобарвна мовна палітра. Справді, українська літературна мова пера Лесі Українки відзначається надзвичайною вишуканістю граматичних форм, тропіки й риторичних фігур, багатством і несподіваністю асоціацій, емоційно-вольовою напругою, семантичною місткістю тощо. Авторка вміло послуговується різними групами лексики, серед яких: назви на позначення людини, кольоронайменування, слова з абстрактним значенням та ін. Загалом домінування тієї чи іншої лексико-семантичної групи у творі значною мірою зумовлено його змістом.

Так, тематичною спрямованістю „Лісової пісні” зумовлена демонологічна лексика.

Українська демонологія як невід’ємний складник традиційної духовної культури здавна привертала увагу дослідників. Проте пошуки велися переважно в етнографічному напрямку. Етнографи фіксували автентичні свідчення носіїв культури і здійснювали описовий аналіз відповідного матеріалу. Лінгвісти зацікавилися українською демонологічною лексикою значно пізніше. Предметом їхньої уваги стали походження, мотиви номінації, творення, функціонування демонологічних назв (С. Плачинда, С. Парсамов, А. Василенко, Н. Хобзей, Н. Тяпкіна та ін.). Однак, незважаючи на давність інтересу до демонологіки, вивчення її в контексті сучасного мовнокультурного дискурсу, репрезентації традиційних демонологічних персонажів у живомовному просторі та з’ясування особливостей функціонування демононазв у різножанрових та різностильових текстах є актуальним.

Отже, об’єктом пропонованого дослідження стала демонологічна лексика у драмі „Лісова пісня” Лесі Українки, а предметом аналізу – її лексико-семантичні та функціональні особливості.

Демонологія як органічна частина міфології з давніх часів була важливим складником суспільного життя етносів. Українська міфологія сформувалася у період язичництва, потім змінювалася під впливом християнства. Поява наукової картини світу не зруйнувала колишніх уявлень про світобудову і стан речей, а сприяла проникненню демононазв у різні сфери функціонування мови. Демонологічні уявлення українців є частиною їхньої міфолого-релігійної свідомості, на сучасному етапі – поєднанням міфологічного (первісного колективного уявлення про світ з обов'язковим надприродним компонентом) та релігійного (у християнському відтворенні). Залишаючись масовою у середовищі українців, міфолого-релігійна свідомість активно проникає у мистецтво, етику, філософію і навіть науку. Найширше українська демонологічна лексика представлена у фольклорі та художній літературі.

Яскравим зразком поетичної спадщини Лесі Українки щодо насиченості демонолексикою є, як уже згадувалося, „Лісова пісня”, написана в 1911 р. на Кавказі уже тяжко хворою письменницею в стані особливого душевного піднесення. Сама письменниця говорила, що породила цей твір туга за рідним краєм, за казкою дитинства, що вводила колись її, маленьку дівчинку, у химерний світ української міфології з мавками, русалками, перелесниками.

Події драми відбуваються у лісових хащах біля таємничого озера. Головною героїнею, з якою пов'язані основні проблеми твору, є *Мавка* – витвір слов'янської міфології, творчо переосмислений Лесею Українкою. Мавка належить до антропоморфних демонологічних персонажів, зокрема некродемономенів [4, 9]. У „Словнику символів” мавки визначаються як різновид русалок, що „живуть у лісах і символізують душі померлих дітей”, які після смерті „постають у вигляді молодих красивих дівчат, котрі танцями і співом заманюють хлопців у ліс, де залоскочують їх до смерті або стинають їм голови” [3, 41].

Традиційно „демонологія” витлумачується як міфічні уявлення про злих духів (демонів). Проте *Мавка* в інтерпретації Лесі

Українки – образ наскрізь позитивний. Вона щира, людяна, віддана у коханні, духовно багата, прихильна до людей, здатна на самопожертву: „*Чи ж то ганьба, / що маю серце не скупе, що скарбів / воно своїх не криє, тільки гоїно / коханого обдарувало ними, / не дожидуючи вперед застави?*” [5, 208].

Крім *Мавки*, до лексико-семантичної групи некродемономенів належать у „Лісовій пісні” *Русалка, Русалка Польова, Потерчата, „Той, що греблі рве”, „Той, що в скалі сидить”*. На думку Н. Тяпкіної, подібні назви позначають „свого мерця”, від них не утворюються аугментативи, на відміну від тих демонолексем, якими називають „чужого мерця” і які викликають страх, відразу, наприклад: упир, упириця, упиряга [4, 9].

За лексикографічними джерелами, „русалки – це досить яскраві образи української демонології, що становлять собою богинь водоймищ” [3, 41]. Здебільшого вони неприязно ставляться до людей. Такою є *Русалка* і в драмі Лесі Українки. З одного боку, авторка змальовує її як „*волелюбну водяну царівну”, „красиву панянку”, „милу коханку”, „чарівну озерянку”* і под.: „...*бо водяній царівні / нема на світі рівні!*” [5, 163]; з іншого – як свавільну, глузливу, підступну, злу істоту, що не терпить людей: „*Я не терплю солом'яного духу! / Я їх топлю, щоб вимити водою / той дух ненавидний. Залоскочу / тих натрутнів, як прийдуть!*” [5, 171].

Художньо довершеним у драмі є і образ *Русалки Польової*. За слов'янським повір'ям, такі русалки часто бували прихильними до людей, навіть допомагали їм, оберігаючи урожай. Красивою дівчиною, з волоссям, завітчанним волошками, роменом, берізкою, постає перед нами *Русалка Польова*. Проте ще більше символізує цей образ духовну красу. Особливо це засвідчує сцена, коли *Русалка Польова* просить *Мавку* не нищити її краси: „*Сестронько! зглянься на муку! / Крапельки крові було б для рятунку доволі.– / Що ж? Хіба крові не варта краса?*” [5, 211].

Зі співчуттям ставиться письменниця і до *Потерчат*, називаючи їх то „*сиротята-потерчата*”, то „*дитинчата-потер-*

чата”, порівнюючи з „ласочками тихенькими”, зауважуючи, однак, що вони здатні „звести на безвість!” У змалюванні *Потерчат* Леся Українка також не відступає від традиції. Відомо, що потерчата – це мертвонароджені або вбиті покинутими матерями нехрещені діти. Підбурюючи їх звести зі світу Лукаша, *Русалка* говорить: „...такий, як батько ваш, що вас покинув, / що вашу ненечку занастив. / Йому не треба жити” [5, 195].

Цікавими у драмі є і авторські демонологічні персонажі такі, як: „*Той, що греблі рве*” і „*Той, що в скалі сидить*”. В образі „*Того, що греблі рве*” авторка виводить нам такого собі з „ледачою вдачею паниченька”, „зрадливого і лукавого чарівниченька”, „баламута”, „чужинця”, „пройдисвіта” й „душогубчика”, здатного зводити людей: „...зірвемо греблю рівну, / утопим мельниківну!” [5, 167]. „*Той, що в скалі сидить*” змальований письменницею передусім як злий дух – „темне, широке, страшне *Марище*”, привид, примара, що живе під землею, де „...тихі, темні води / спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі, / мовчазні скелі там стоять над ними / нікими свідками подій, що вмерли” [5, 225].

Загалом слід зауважити, що оскільки демонологічні персонажі, згідно з народними уявленнями, здатні до метаморфоз, то необхідно відзначити умовність поділу відповідної демонологіки на лексико-семантичні групи. Так, „*Той, що в скалі сидить*” – *Мара*, *Марище* – може інтерпретуватися і як примара убитого чоловіка, привид, і як міфічна істота в образі злої потвори, і як нечиста сила, різновид чорта.

Подібне стосується і демонологічних *упир*. У „Словнику символів” зазначається, що побутує кілька варіантів цього образу. Згідно з одними уявленнями, упир є сином чорта і відьми, який з-поміж інших людей вирізняється злістю. Згідно з іншим віруванням, упирі мають тільки людський вигляд, а за своєю суттю це справжні чорти. Існує також повір'я, що упирі – це групи відьом та інших людей, у які після смерті вселилися чорти і приводять їх у рух. Уночі упирі встають із гробів і ходять

по світу. Вони заходять до хати, накидаються на сонних людей і висмоктують їхню кров, від чого людина помирає [3, 42].

Леся Українка вживає слово *упириця* – дериват суфіксального словотворення, який ми зараховуємо до некродемономенів. Так, Лукаш звертається до *Мавки*: „*Се ти?.. Ти упирицею прийшла, / щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!*” [5, 246]. У творі зазначена демонолексема викликає не стільки відразу і страх, скільки співчуття, співпереживання.

До некродемономенів у мові зараховують і такі загально-вживані лексеми, як: *мрець, небіжчик, покійник, труп* та под. У „Лісовій пісні” також знаходимо відповідні назви: „*Корова в мене турського заводу, – / ще мій небіжчик десь придбав...*” [5, 211], щоправда, позбавлені яскраво вираженого стилістичного забарвлення.

Не менш показовими у драмі є номени демонологічних персонажів, які, за народною уявою, подібні до тварин чи до людей і тварин одночасно, або, як їх ще визначають, назви антропозооморфно-зооморфних демонологічних персонажів (Н. Тяпкіна). У мові ця група охоплює номінації: істот з антропоморфно-зооморфними рисами (чорт, чугайстер, дідько); демонів-духів, які з утвердженням християнства стали сприйматися як біси; демонологічних персонажів, що сприймаються як тварини (вовкулака, змії); різних перевертнів та ін.

Прикладами таких демонолексем у „Лісовій пісні” є *Водяник, Лісовик, Куць, Перелесник* – різні назви чорта. З міфологічних джерел відомо, що у східних слов’ян чорт – це родове поняття, яке обіймає всю нечисть. Походження нечисті у народних легендах пов’язується з міфом про скинутих із неба ангелів, що потрапили хто в ліс, хто у воду чи в болото, але постійним їх мешканням є пекло [2, 625].

Здебільшого чорти шкодять людині, вважається, що вони вигадали пиятику, куриво, лайливі слова і таке інше. Проте Леся Українка згаданих демонологічних персонажів подає не лише у негативному плані. Так, традиційно злий Водяник, що є втіленням водної стихії і який „*в драговині цупкій привик од віка*

усе живе засмоктувати” [5, 174], письменницею змальовується також як дбайливий господар, охоронець водних просторів, який скрізь „любить порядок”. Він співчуває сиротяттям-потерчатам, як батько, застерігає *Русалку* від „Того, що греблі рве”: „Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю. / Та ж він тебе занастив би тільки” [5, 169].

Ще з більшою симпатією змальовує авторка *Лісовика* – „малого, бородатого дідка, меткого рухами, поважного обличчям”. Відомо, що лісовик є символом небезпеки, яка підстерігає людину в лісі. У драмі ж – це передусім персонаж, який прагне, щоб у лісі всі жили по правді і справедливості. Він шанує дядька Лева: „Люблю старого... Він нам приятель” [5, 171]; високо цінує волю і має розвинене почуття власної гідності, тому з боєм звертається до *Мавки*: „До кого ти подібна? До служебки, / зарібниці”, котрій „останній сором / не дає жебрачкою зробитись” [5, 221]. *Лісовик* не звик прощати зраду, тож *Лукаша* перетворює на вовкулаку, вважаючи це заслуженою карою: „Ти помсту ту злочином називаєш, / ту справедливу помсту, що завдав я / зрадливому коханцеві твоєму?” [5, 227]. Він любить і жаліє *Мавку*: „Дитино бідна, / чого ти йшла від нас у край понурий?” [5, 228], водночас обурюючись її рабською покірністю: „Не гідна ти дочкою лісу зватись!” [5, 227].

Не позбавлений окремих позитивних рис у драмі і *Куць* – „молоденький чортик-паніч”, що живе на болоті і не проти поживитися людьми: „Поки не в болоті, – сухо в мене в роті!” [5, 196]. Проте він, як і *Лісовик*, шкодує за дядьком Левом: „...признатися – таки старого шкода, / бо він умів тримати з нами згоду” [5, 230], карає злих людей, що „зрушили умову”: „Ну, й я ж віддячив їм! Найкращі коні / на смерть заїздив; куплять – знов заїжджу” [5, 230].

Якщо назви *Водяник*, *Лісовик* характеризують нечисту силу за місцем локалізації, *Куць* – швидше за зовнішніми рисами, то *Перелесник*, очевидно, – за внутрішніми властивостями, характером дії. Щоправда, однозначно тлумачити цей образ як

видовий до чорта важко. По-перше, у драмі *Перелесник* належить до антропоморфних демонологічних персонажів, сестрицями якого є „гірські русалки”. З іншого боку, в його образі Леся Українка змальовує нам такого собі спокусника жінок: „Щастя – то зрада... / тим воно й гарне, що вічно летить!” [5, 224], здатного до метаморфоз. Зокрема, у ремарці авторка зауважує: „В сю мить з неба вогненным змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу (Мавку)”, промовляючи: „Я визволю тебе, моя кохана!” [5, 242].

До номенів антропозооморфно-зооморфних персонажів зараховуємо також виявлену в „Лісовій пісні” демонолексему *вовкулака*. В українській міфології це „людина-оборотень, що має надприродну здатність превтілюватися у вовка” [3, 40]. Вважається, що вовкулаки можуть бути вродженими та оберненими. У драмі на *вовкулаку* перетворюється Лукаш: „Тепер він вовкулака дикий! / Хай скавучить, нехай голосить, виє, / хай прагне крові людської – не вгасить / своєї муки злої!” [5, 227]. Обернені вовкулаки, на відміну від вроджених, могли повернутися до людської подоби. І *Мавка* силою своєї любові рятує Лукаша: „В серці / знайшла я тєє слово чарівне, / що й озвірілих в люди повертає” [5, 227]. Найглибша боротьба пристрастей якраз і відбувається у цьому епізоді. Тут людина стає звіром і знову людиною, кохання перемагає смерть, а чистий вогонь палить усе нікчемне і брудне.

У драмі знаходимо, хоча й поодинокі, вживання інших демонолексем: *Пропасниця*, *Пропасниця-Трясовиця*, *Щупле-Дівиця*: „Щупле-Дівице, / Пропаснице-Трясовице!.. / Ось тобі полинь – / згинь, маро, згинь!” [5, 187].

Аналіз різноманітних за мотиваційними ознаками демононазв дозволив простежити гіперо-гіпонімічні відношення між елементами різних лексико-семантичних груп (наприклад, чорт – *Водяник*, *Лісовик*, *Куць*). Крім того, як родові поняття у стосунку до конкретної нечисті можна розглядати такі демонологічні конструкції: *кодло лісове*; *вся сила лісова і водяна*, *гірська й повітряна*; *погань лісова*; *лісовий рід*; *порода лісова* та под.

Причому Леся Українка знову ж таки послідовна у симпатіях, виражаючи їх устами дядька Лева: „*Але, щоправда, я таки вподобав / породу вашу лісову*” [5, 217].

Здебільшого лексико-семантичні трансформації демонологічної лексики зумовлені екстралінгвальними чинниками, до яких належать переоцінка носіями мови назв за критерієм добро / зло, оберегові заборони на вживання демонологічних найменувань та деякі інші. Якщо частіше демонолексми у мові позначають суб'єкти, поведінка яких є відхиленням від моральних, соціальних норм, то і письменниця не відходить від цієї традиції. Її демонологічні персонажі – це все-таки злі духи: „*Ще ж Водяник стіжка їм підмочив, / а Потерчата збіжжя погноїли, / Пропасниця їх досі б'є за те, / що озеро коноплями згидили*” [5, 230]; які, проте, не позбавлені окремих позитивних рис: „*Що лісове, то не погане, сестро...*” [5, 204].

Водночас Леся Українка засуджує людей за їх жадібність, лицемірство, підлість, егоїстичне користолюбство, нікчемність. Можливо, саме тому духи природи не завжди прихильні до них. Духи відповідають вдячністю дядькові Леву і жорстоко карають таких, як Матір, Килина: „*Таж тут, як вечір, – виткнулися страшно! / І що нам з того лісу за добро? / Стикаємось по нім, як вовкулаки, / ще й справді вовкулаками зависем!*” [5, 236].

Поділяючи думку укладачів етнолінгвістичного словника „Славянские древности”, поняття „демонологія” поширюємо і на людей з демонічними властивостями, здібностями. Для називання таких осіб у драмі Леся Українка використовує лексми *відьма, чаклунка, баба*, які можна виділити в окрему лексико-семантичну групу. Усі вони є прикладами назв антропоморфних демонологічних персонажів. До таких найменувань належать і назви людей, що роблять лише зло: „*Ще й відьму, що в чортиці бабувала, / гарненько попросив, щоб їм корови / геть чисто попсувала*” [5, 230]; і, навпаки, номінати осіб, які магічними діями допомагають, лікують: „*Ходімо на село, закличу бабу, – / тра вилляти переполох!*” [5, 243]. На характер дії вказує демонолексма *чаклунка*: „*Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!* /

Кажи, чаклунко, що то за верба?” [5, 241] – запитує Лукаш Килину, яка перед тим заклала *Мавку*.

Загалом усі демонологічні найменування позначені лінгвокультурною маркованістю, зокрема, символізують про підкреслено негативне чи позитивне ставлення до названих реалій з боку мовця. Позитивні або негативні конотації доповнюють предметно-понятійний зміст демононазв і надають їм експресивної функції. Особливо це помітно на прикладі такої лексеми, як *відьма*, яку Леся Українка вживає не лише на позначення осіб, що мають надприродні здібності, а й для називання злих, сварливих жінок, наприклад, Килини і Матері: „*Ой, синоньку! Ой, що ж я набідилась / з отею відьмою!*” [5, 238] або „*О, горе! / Хто б говорив! Уже таких відьом, / таких нехлюй, як ти, світ не видав!*” [5, 239].

Зважаючи на те, що „демонологія” тлумачиться як міфічні уявлення, в межах демонологічної лексики слід розглядати і лексеми на позначення таких образів з драми, як *Злидні* й *Доля*. Якщо *Доля* є здебільшого позитивним началом і невіддільна від людини, то *Злидні*, на противагу їй, є втіленням протилежного начала й діють цілком самостійно та незалежно від людини. Найчастіше *Злидні* уособлюються в образі маленьких істот, котрі, як і домовики, живуть під піччю. Де лише вони оселяються, там панує вічна бідність. У „*Лісовій пісні*” *Злидні* – „*малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом на обличчі*”; вони завжди голодні, готові з’їсти навіть *Мавку* чи *Куця*. Мати й Килина своїми прокльонами самі закликають їх до хати: „*...бодай так вас самих посіли злидні!*” [5, 233].

Позбутися злиднів досить важко, тому у драмі, коли все раптом спалахує вогнем, авторка у ремарці зазначає: „*...на клунках та мішках виносять скулених Злиднів, що потім ховаються у ті мішки*” [5, 242].

Цікавої інтерпретації зазнає у творі й образ *Долі* (*Мавки, Постаті Мавки*), тобто образ примари, привида, а отже, антропоморфний демонологічний персонаж. Монолог *Долі* сповнений болу, розпуки, туги за минулим: „*Я – загублена Доля. /*

Завела мене у дебрі / нерозумна сваволя” [5, 244]. І хоча Доля пророкує швидку фізичну смерть Мавки: „Ой, тепер я плачу, бо вже чую й бачу, / що загинути мушу” [5, 245], слова самої героїні у фінальній сцені про те, що „стане початком тоді мій кінець”, навпаки, засвідчують вічність буття, перемогу добра над злом, світла над темрявою.

В органічному поєднанні реалізму з романтизмом, психологізму з ліризмом, яке робить стиль письменниці неповторним, убачають науковці високу художню майстерність Лесі Українки. Мовний контекст драми є яскравим свідченням експресивного багатства української мови у її виразно національних гранях. З народної міфології прийшли Мавка, Русалки, Лісовик, Водяник та інші фантастичні істоти, назви яких складають лексичний фонд українських демонологічних найменувань.

Демонологія, як відомо, є органічною частиною наївної картини світу українців, яка відображає уявну дійсність, побудовану на давній міфології та християнських віруваннях. В „Лісовій пісні” у значенні демонолексем відображається переважно язичницька картина світу, що здебільшого характеризується шанобливим ставленням до духів природи. Про позитивне чи негативне забарвлення демононазв сигналізують конотації, що доповнюють предметно-понятійний зміст демонологічних лексем і надають їм експресивної функції.

Дослідження підтверджує думку про те, що химерний світ української міфології на все життя полонив уяву письменниці, незмінно збагачував її образний світ. Усебічне ж дослідження демонологічної лексики в її поетичних текстах дозволить глибше пізнати творчий геній легендарної Дочки Прометея.

Література

1. Мацько Л., Сидоренко О. „Що за дивна сила слова!” // Культура слова.– Вип. 59.– К., 2001.– С. 5–10.
2. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С. А.Токарев.– М.: Сов. энцикл., 1992.– Т. 2.– 719 с.
3. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. та ін. Словник символів.– К.: Ред. часопису „Народознавство”, 1997.– 156 с.

4. Тяпкіна Н. І. Демонологічна лексика української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.– Запоріжжя, 2006.– 20 с.

5. Українка Леся. Вибр. тв. / Вступ. ст. Л. І. Міщенко.– Ужгород: Карпати, 1988.– 246 с.

Vilchynska T. Demonic Vocabulary of the Ukrainian Language (Based on “Lisova Pisnya” by Lesya Ukrainka).

This article deals with the demonic vocabulary analysis in the poetry of Lesya Ukrainka. The analysis of semantic-stylistic peculiarities of demonic names in “Lisova pisnya” has been made.

Key words: demonic vocabulary, demonic name, lexico-semantic group, picture of the world.